

ALLAH -İNSAN ARASINDA ONTOLOJİK, EPİSTEMOLOJİK VE VAROLUŞSAL BİR İLİŞKİ BİÇİMİ: TEVEKKÜL

Akif AKTO¹

Öz

Tevekkül kavramı ve doğasını ele almayı amaçlayan bu makale *tevekkülün* Kur'an ve Sünnet'teki önemini vurgulamak ve insan ile Allah arasındaki ilişkide *tevekkülün* taşıdığı değeri ortaya koymak üzerinde odaklanmaktadır. Bu makalede/çalışmada *tevekkül* kavramının doğasında nasıl bir ayrıntı vardır? Kur'an ve Sünnet'te *tevekküle* yüklenen anlam ile *tevekkülün* yaşanan anlamı arasında herhangi bir farklılık var mıdır? *Tevekkül* kavramının anlamıyla karıştırılan başka benzer kavramlar var mıdır? Varsa bu kavramların *tevekkül* ile ilişkisi nedir? Ve *tevekkül* kavramının anlaşılmasında ne tür katkı sağlamaktadır? İnsan ile Yaratıcısı arasında ne tür bir ilişki biçiminden söz edilebilir? Bu ilişki biçiminde *tevekkülün* ne tür bir değeri vardır? İnsan ile Allah arasındaki *tevekkül* ilişkisinin farklı anlamlarda kendisini göstermesi ne tür sorunsalları ve çözümlenmeleri açığa çıkarır? *Tevekkül* kavramı ve doğasından oluşturulan bu sorular bir değerlendirme zemininde ele alınacaktır.

Bunun için bu makalede *tevekkül* kavramının, sözlük ve ıstılahı anlamları tanımlanarak, Kur'an ve Sünnet'te nasıl ele alınıp işlendiği ayet ve hadislerle belirginleştirilerek ele alınacaktır. *Tevekkül* kavramının yanlış mecralara veya anlamlara sürüklenmesine etki eden bir takım kavramlarla olan ilişkisi üzerinde durulacak, kavramın daha iyi anlaşılması için zemin hazırlanacaktır. Ayrıca *tevekkül* kavramı Allah ile insan arasında üç temel ilişki biçimi olarak isimlendirilebilecek ontolojik, epistemolojik ve varoluşsal ilişki bağlamında ele alınacaktır. Son olarak *tevekkül* kavramının Kur'an ve sünnet gibi dinin temel kaynaklarındaki yerini teorik olarak belirlemek, epistemolojik, ontolojik ve varoluşsal ilişki açısından *tevekkülün* önemi üzerinde durarak bir tür değerlendirmeye gidilecektir.

Anahtar Sözcükler: Allah İle İnsan, Ontoloji, Epistemoloji ve Varoluşsal, Tevekkül.

EXISTENTIAL, EPISTEMOLOGICAL AND ONTOLOGICAL BETWEEN HUMAN BEINGS AND ALLAH IN THE RELATION: TAWAKKUL

Abstract

This article, which is an attempt at analysing the concept and nature of *tawakkul* or submission to Allah, stresses the significance of *tawakkul* in the Qur'an and Sunnah and focuses on its value in the relation between human beings and Allah. This study discusses such questions derived from the concept and nature of *tawakkul* as "What does the concept of *tawakkul* involve? Is there any difference between how the Qur'an and Sunnah define

Makale gönderim tarihi: 01.09.2016, kabul tarihi: 01.10.2016.

¹Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi e-mail: akifdakt@gmail.com

tawakkul and the way it is practiced in real life? Are there any other similar concepts that are mistaken for the concept of *tawakkul*? If yes, what are their similarity to *tawakkul* and how do they contribute to understanding the concept of *tawakkul*? What kind of a relation can we think of between human beings and their Creator? What is the significance of *tawakkul* to this relation? What problems and solutions do different manifestations of *tawakkul* relation between human beings and Allah reveal?"

In this regard, dictionary and technical definitions of the concept of *tawakkul* are offered and the way it is explained and interpreted in the Qur'an and Sunnah is discussed with quotations from the Qur'an and Sunnah for disambiguation. The relationship between the concept of *tawakkul* and certain concepts that cause misinterpretations of *tawakkul* is explored in detail to lay the groundwork for a better understanding of the concept. Furthermore, the concept of *tawakkul* is discussed in the context of three types of relations between human beings and Allah, namely ontological, epistemological and existential relations. Finally, the significance of *tawakkul* is explored from the point of ontological, epistemological and existential relations by theoretically placing the concept of *tawakkul* in such primary sources of Islam as the Qur'an and Sunnah.

Keywords: Allah and Human Being, Ontology, Epistemology and Existentialism, *Tawakkul*

1. TEVEKKÜL KAVRAMI

1.1. Kelime Yapısı (Etimologie)

Tevekkül; Türkçede kadere razı olma, her işini Allah'a bırakma, Allah'tan bekleme, üzerine düşen her gayreti gösterip, ancak gücünün yetmediği yerde Allah'a güvenme gibi manaları bünyesinde taşımaktadır. Tevekkül'ün diğer güçlü anlamlarından biri de *vekalettir*. Vekâlet değişik manalara gelmekle birlikte, vekil terimi; bir başkasına ait iş ya da sorunların çözüm için emanet ya da havale edildiği kimseyi veya bir başkasının davranışından sorumlu olan kimseyi ifade eder.² Allah için kullanıldığı zaman, bazen koruyucu³ bazen destekçi/savunucu⁴ anlamında kullanılmaktadır. Aynı zamanda vekil, Allah'ın isimlerinden olup, Allah'ın kullarının rızıkına kefil olmasıdır.⁵ Bir kişiye güvenmek, onu kendi yerine vekil tayin etmektir. Tevekkül iki şekilde gerçekleşebilmektedir. Biri, başkasına vekil olma diğeri ise başkasına dayanma/güvenmedir.⁶ Kur'an'daki "Benden başkasını vekil ittihaz etmeyin"⁷ ayetini dilciler farklı yorumlamışlardır. Taber'ye göre dilcilerden bazıları vekil'i, Allah'ın sıfatı olarak kabul edip, yaratılmış olanların tümünün sadece Allah'a *tevekkül* etmesi olarak

² Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, (Çev: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İşaret Yay., c.II, İstanbul: 1999, s. 560

³ Ali İmran, 3/173

⁴ Enam, 6/102, Hud, 11/12

⁵ İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, Beyrut: 1956, s. 11/737.

⁶ Tevbe, 9/51; Talak, 65/3; Mümteherine, 60/4; Maide, 5/23; Nisa, 4/81; Hud, 11/123; Furkan, 25/58; Rağıb el-İsfahani, *Müfredat Elfazı'l Kur'an*, Daru'l Kalem, s. 882, Dımeşk (Şam), 1997.

⁷ İsrâ, 2; Ali İmran, 1160.

değerlendirmektedir.⁸ Diğer bazı dilciler de ayetteki bu ifadenin asıl kastedilene ek bir anlam olduğunu ifade etmişler, ayetle Allah'ın yardımına sebep olacak şeylere dayanarak Allah'a *tevekkül* edilmesi olarak kastolunduğunu⁹ ifade etmişlerdir.

Arapçada *ve-ke-le* fiil kökü kullanıldığı yere göre değişik manalar ifade edebilmektedir. Bu manalardan bazıları “bir işi tamamen birine sipariş edip ısmarlamak, her hususta Allah'a itimat edip güvenip bağlanmak, Allah'a teslim olmak, birini kendi görüşüne, kendi haline terk etme, Allah'a işlerini havale ederek boyun eğmek, işi tamamen üzerine bırakmak, birini vekil kılmak”¹⁰ şeklindedir. Ancak burada şu hususu belirtmekte yarar var ki; vekâlet kavramı insanlar arasında söz konusu olduğunda başkasının işini görmeye memur adam olarak anlaşılırken¹¹ söz konusu kavram insanla Allah arasında olduğunda olaya daha farklı boyuttan bakmak gerekmektedir. Yine insanlar arasında işlerinde başkasına güvenmek¹² olarak tanımlanan vekil kavramı, insanla Allah arasında söz konusu olduğunda yapılan işlerde insan sorumluluğu devreye girmektedir.

1. 2. İstilahî Manası

İstilahî manada da *tevekkülün* birçok tanımıyla karşılaşmak mümkündür. Bu tanımların çoğu benzer manayı ifade etmektedir. *Tevekkül*; Allah'a itimat edip, bağlanıp teslim olmak¹³ aczini göstermek, kendinden ziyade, bir başkasına güvenmek¹⁴ işlerini İlahî iradeye terk ve havale ile kaderin hükmüne razı olma,¹⁵ kalbin vekile itimadı, onu sabit ve sadık bilip onunla huzur bulmasıdır.¹⁶ Bu tanımlarla beraber dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta; yapılan eylemin gerekli olan maddi ve manevi sebeplerin hepsine ulaştıktan ve yapılabilecek hiçbir şey kalmadıktan sonra, Allah'a dayanıp güvenmek ve ondan ötesini O'na havale etmektir. İslam'a göre insan, Allah tarafından yaratılmış, Kur'an ile gönderilen emir ve yasaklara göre davranması gereken bir varlıktır. Her işin gerçek Yaratıcısı, her eylemin kaynağı Allah'tır. Hiçbir şey Allah'ın iradesi dışında kendiliğinden ortaya çıkamaz. Allah'ın sınırsız bir nitelik taşıyan iradesine bağlanma “*tevekkül*”dür.¹⁷

Tasavvuf literatüründe *tevekkül*, Allah'ın katında olana güvenip halkın elinde-avucunda olana göz dikmeme, vaad edilene güvenme, her durumda sadece Allah'a sığınma; vesvese, endişe ve rızık kaygısı halini yok edip, insanı huzura ve rahata kavuşturan Allah'a güvenme hali¹⁸ olarak tanımlanmaktadır. Bazı mutasavvıflar, insanla Allah arasında öz birliğinin bulunduğunu ileri sürerek, *tevekkülün* insanın kendi kendine

⁸ Ebu Cafer Muhammed bin Cerir et-Taberi, *Camî'u'l Beyan an Te'vîli Ayi'l Kur'an*, c.VI, Daru'l Hicr, Kahire: 2001, s. 193.

⁹ Muhammed et-Tahir İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, c. IV, s. 154.

¹⁰ Mevlüd Sarı, *el-Mevarid* (Arapça Lüğat), Gonca Yay., ts., s. 853

¹¹ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, Neşreden: Ahmet Cevdet, 13. Baskı, İstanbul: 2004 s. 1497

¹² İbn Faris, *Mu'cem Mekayisu'l luga*, Kahire: 1369, s. 136

¹³ Sarı, *a.g.e.*, s. 853

¹⁴ İbn Manzur, *a.g.e.*, s. 11/736; İbn Faris, *a.g.e.*, s. 136

¹⁵ Sami, *a.g.e.*, s. 453

¹⁶ Gazali, *Kimya-yı Saadet*, çev: Mehmet Ali Müftüoğlu, İstanbul: 1981, s. 663.

¹⁷ *Meydan Larousse*, c. 19, Sabah Gazetesi Basımı, *Tevekkül Maddesi*, s. 240.

¹⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1977, s. 531.

güveni anlamına geldiğini söylerler. İnsan, kendi kendine tevekkül etmekle Allah dışında başka bir varlık olmadığını gösterir. Bu açıdan insanın kendine tevekkülü, kendi varlığında görünen alana çıkan Allah'a bağlanması, onunla sınırlanmasıdır.¹⁹ Bu şekil tevekkül eden kimselere de mütevekkil veya tevekkül ehli, denmektedir. Aslında tevekkül, Allah karşısında kulun duyduğu veya duyması gerektiği acziyetin ve teslimiyetin lisan-ı hal ile ilanıdır. Sebepleri göz ardı etmeden, eşyanın tabii kaide ve kurallarını zorlamadan Allah'ın yeryüzündeki sistemini esas almak suretiyle meydana gelen sonuçlarda, sebep ve müsebbip ilişkisini başlangıcından itibaren içte ve dışta dengeli ve sağlıklı bir şekilde kurma anlayışıdır.

Bununla birlikte *tevekkül*; insanın Allah'ın yol göstermesine (hidayetine) tam bir teslimiyetle güvenip dayanması ve O'nun tüm hakikati bildiğine inanması, kendi kuvvet, kabiliyet ve imkânlarına değil, sadece Allah'a güvenmesi²⁰ demektir. Aynı şekilde bazı yorum bilimciler *tevekkülün*, Allah'a dayanma, O'nun dışında bir istek ve arzuya göre yürümek ve O'nun her hususta irade ve kudret sahibi olduğuna inanmak²¹ olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca insanın zahiri sebepleri görüp gözetmesi, fakat bununla beraber o sebeplere kalbiyle istinad etmeyip aksine Allah'tan bilmesi ve O'nun himayesine dayanması²² gibi bir sonuç doğurabileceğine de işaret etmişlerdir.

1. 3. Kur'an'da Tevekkül

Kur'an'da Allah'a tevekkül etmek, daha çok vekil sözcüğüyle ifade edilmiştir. Vekil *ve-ke-le* kökünden türetilmiş ism-i faildir. Kur'an'da Allah'a tevekkül etmenin ölçüsü ve boyutları da şu şekilde izah edilmiştir: "Allah ne güzel vekildir"²³ ayetindeki vekil kelimesini "kefil" olarak tefsir edenler olduğu gibi, "kâfi" (yeten) olarak açıklayanlar da olmuştur.²⁴ Yine "Gerçek vekil olarak Allah yeter"²⁵ ayeti "Allah, mahlûkatın işlerini deruhte ve sonradan meydana gelmiş varlıkları muhafaza etme hususunda kâfi ve yeterlidir. Binaenaleyh, O'nun yanında başka bir İlah'ın bulunduğunu söylemeye ihtiyaç ve gerek yoktur."²⁶ Kur'an'da geçen vekil kelimesinin bir başka manası da muhafız, koruyucudur. Nitekim Kur'an'da geçen "De ki ben sizin üzerinize bir vekil değilim"²⁷ ayetindeki vekil kelimesi "muhafız" olarak tefsir edilmiştir.²⁸ Yine Kur'an'da geçen "Biz Musa'ya kitap verdik ve o'nu benden başka hiçbir vekil tutmayın diye İsrail oğulları için bir hidayet kıldık"²⁹ ayetindeki vekil kelimesi "Rab"³⁰ ve "güvenilir, kişinin işlerinde

¹⁹ Larousse, s. 240.

²⁰ Ebu'l A'la Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, (çev: Kurul Tarafından) İstanbul: 1993, 6/353.

²¹ E.Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Yenda Yay., c. VIII, İstanbul: 1997, s. 311; Ayrıca c. VII, s. 6; c. VI, s. 309'a bakınız.

²² Fahrettin Razi, *Te'sir-i Kebir Mefatihü'l Gayb*, c. VII, Çev: Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç ve C. Sadık Doğru, Ankara: 1988, s. 2828.

²³ Al-i İmran, 3/173

²⁴ Razi, a.g.e., 7/216.

²⁵ Nisa, 4/171

²⁶ Razi, a.g.e., 8/430

²⁷ En'am, 6/60

²⁸ Razi, a.g.e., 9/487

²⁹ İsrâ, 17/2

³⁰ Razi, a.g.e., 9/487

güvenip dayanabileceği, yardım ve koruma” istenilebilecek kimse³¹ olarak yorumlanmıştır. Bu arada Kur’an’da geçen “Allah her şey üzerinde vekildir”³² ayetindeki “vekil”; “Her şeyin üzerinde tasarruf kendisine ait olan yahut görüp gözecek, maslahat veya mesuliyetlerini tatbik eyleyecek olan O’dur”³³ şeklinde, “Allah bize yeter, ne güzel vekildir”³⁴ ayetindeki vekil kelimesini de kendisine havale edilen bütün işleri hıfzeden olarak yorumlanabilir.

Peygamberlerin de kavimleri ile olan münasebetlerinde kendi konum ve tutumlarını tevekkül kavramı ile ifade ettiklerine Kur’an’ın ilgili ayetlerinde sıkça rastlanılmaktadır. İlgili ayetler incelendiğinde tevekkül kavramının Allah’a dayanmak, güvenmek ve teslim olmak manalarında kullanıldığı kolaylıkla hissedilmektedir. Kavmini uyararak, onların kendisine ne yapacaklarsa mühlet vermeden yapmalarını söyleyen Hz. Nuh, bu husustaki metanet ve kararlılığını tevekkül kavramı üzerine oturtmaktadır: “Onlara Nuh’un haberini oku: Hani o kavmine demişti ki: ‘Ey kavmim! Eğer benim (aranızda) durmam ve Allah’ın ayetlerini hatırlatmam size ağır geldi ise, ben yalnız Allah’a dayanıp güvenirim. Siz de ortaklarınızla beraber toplanıp yapacağınızı kararlaştırın. Sonra işiniz başınıza dert olmasın. Bundan sonra (vereceğiniz) hükmü, bana uygulayın ve bana mühlet de vermeyin.”³⁵ Hz. Hud’un içerisinde bulunduğu tevekkül hali Kur’an’da şöyle tarif edilmektedir: “Ben, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah’a dayandım. Çünkü yürüyen hiçbir varlık yoktur ki, O, onun perçeminden tutmuş olmasın. Şüphesiz Rabbim dosdoğru yoldadır.”³⁶ Çocuklarına çeşitli tavsiyelerde bulunan Hz. Yakup, onlardan tevekkül etmelerini ve yalnızca O’na dayanmalarını istemektedir: “Sonra şöyle dedi: Oğullarım! (Şehre) hepimiz bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin. Ama Allah’tan (gelecek) hiçbir şeyi sizden savamam. Hüküm Allah’tan başkasının değildir. (Onun için) ben yalnız O’na dayandım. Tevekkül edenler yalnız O’na dayansınlar.”³⁷ Bütün bunların yanı sıra Kur’an’da, Hz. Musa’nın tevekkül ederek, Allah’a dayanmaları hususunda kavmine karşı yapmış olduğu davete³⁸ ve Hz. İbrahim’e iman etmiş kimselerinde tevekkül etmiş hallerine, Allah’a teslim olduklarına yer verilmektedir.³⁹

Kur’an kimi ayetlerde direk müminlere hitap ederek Allah’ın tevekkül edenleri sevdiğini ifade etmekte, onlardan Allah’a tevekkül etmelerini isteyerek, tevekkül ehli olan kimselerin üzerinde şeytanın hâkimiyetinin olamayacağını vurgulamaktadır: “(...) Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.”⁴⁰ “Gerçek şu ki, iman edip de yalnız Rablerine tevekkül edenler üzerinde (şeytanın) bir hâkimiyeti yoktur.”⁴¹ “Allah size yardım ederse, artık size üstün gelecek hiç kimse yoktur. Eğer sizi bırakırsa, ondan sonra size kim

³¹ Mevdudi, *a.g.e.*, 3/179

³² Zümer, 39/62

³³ Yazır, *a.g.e.*, c. VI, s. 309

³⁴ Âl-i İmrân, 3/173

³⁵ Yunus, 10/71

³⁶ Hud, 11/56

³⁷ Yusuf, 12/67

³⁸ Yunus, 10/84

³⁹ Mümtebine, 60/4

⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/159

⁴¹ Nahl, 16/99

yardım eder? Müminler ancak Allah'a güvenip dayanmalıdırlar."⁴² "De ki: Allah'ın bizim için yazdığından başkası bize asla erişmez. O bizim Mevlâ'mızdır. Onun için müminler yalnız Allah'a dayanıp güvensinler."⁴³ "Allah, O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. Müminler yalnız Allah'a dayanıp güvensinler."⁴⁴ "Hem bize yollarımızı göstermiş olduğu halde ne diye biz, Allah'a dayanıp güvenmeyelim? Sizin bize verdiğiniz eziyete elbette katlanacağız. Tevekkül edenler yalnız Allah'a tevekkülde sebat etsinler."⁴⁵ "Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın ayetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir."⁴⁶ "Onlar sadece Rablerine tevekkül ederek sabredenlerdir."⁴⁷

İlgili ayetlerde müminlerden tevekkül etmeleri istenirken aynı istek bazı ayetlerde uyarıcı ve müjdeleyici olarak insanlığa gönderilen Hz. Peygamber'e de yöneltilmektedir. "(Ey Muhammed) Böylece Seni, kendilerinden önce nice ümmetlerin gelip geçtiği bir ümmete gönderdik ki, Sana vahyettiğimizi onlara okuyasın. Onlar Rahman'ı inkâr ediyorlar. De ki: O, Benim Rabbidir. O'ndan başka Allah yoktur. Sadece O'na tevekkül ettim ve dönüş sadece O'nadır."⁴⁸ "O halde Sen, Allah'a güvenip dayan. Çünkü Sen apaçık hakikat üzeresin."⁴⁹ "Allah'a güven. Vekil olarak Allah yeter."⁵⁰ "Kâfirlere ve münafıklara boyun eğme. Onların eziyetlerine aldırma. Allah'a güvenip dayan, vekil ve destek olarak Allah yeter."⁵¹ "(...) De ki: Bana Allah yeter. Tevekkül edenler, ancak O'na güvenip dayanırlar."⁵² Müşriklerin eziyet ve sataşmalarıyla bunalan Peygamber, tevekkül kavramlarının sıkça vurgulandığı bu ayetler ile teselli edilmiştir.

Kur'an'da dikkat çeken diğer bir husus da varlıklar ve insan üzerinde vekil olmaya layık tek varlığın Allah olduğu, bunun dışında hiçbir beşerin hatta peygamberlerin bile insanlar üzerinde vekil olma yetkisinin olmadığı gerçeğidir. Kur'an'da bu konuyla ilgili birçok ayete rastlamak mümkündür: "İşte Allah, Rabbinizdir. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, her şeyin Yaratıcısıdır. Şu halde O'na kulluk edin. O, her şey üzerine vekildir"⁵³

"Şimdi ihtimal ki sen, müşriklerin O'na bir hazine indirilse ya! Yahut beraberinde bir melek gelse ya!- demesinden göğsün daralarak, sana vahy olunanın bazısını terk edecek hale gelirsin. Fakat sen, ancak uyarıcı bir peygambersin. Allah ise her şeye vekildir."⁵⁴

Kur'an'ın temel konularından biri de insanın Allah'tan başkasına gerçek anlamda tevekkül etmemesi gerektiğidir. Bu noktada Allah kendisi dışında hiçbir otorite kabul etmemektedir. Allah kendi dışındaki yetki iptalini öncelikle peygamberin şahsından

⁴² Âl-i İmrân, 3/160

⁴³ Tevbe, 9/51

⁴⁴ Tegâbü'n, 64/13

⁴⁵ İbrahim, 14/12

⁴⁶ Enfal, 8/2

⁴⁷ Nahl, 16/42

⁴⁸ Ra'd, 13/30

⁴⁹ Neml, 27/97

⁵⁰ Ahzab, 33/3

⁵¹ Ahzab, 33/48

⁵² Zümer, 39/38

⁵³ Enam, 6/102

⁵⁴ Hud, 11/12

başlatmaktadır. “Eğer Allah dileseydi, onlar müşrik olmazlardı. Biz seni, onların üzerine muhafız koymadık. Sen onlara vekil de değilsin.”⁵⁵ “De ki: Ey İnsanlar! Size Rabbinizden hak geldi. Artık kim hidayeti kabul ederse sırf kendi nefsi için kabul eder. Kim saparsa, O da ancak kendi aleyhine sapmış olur. Ben sizin üzerinize vekil değilim.”⁵⁶ Bununla birlikte bu ayetler inanç boyutunda ve insanların hidayete ulaşmasında, peygamberlere tebliğ dışında fazlaca bir yetki verilmediğini göstermektedir.

Tüm bu ayetler kâinattaki varlıklar üzerinde vekil olabilecek tek varlığın Allah olduğunu göstermektedir. Bu yüzden de Allah, müminleri kendine dayanmaya çağırıştır.⁵⁷ Şahsi sorumluluk alanına giren konularda, ahirete ait konularda ve ahirette insanların birbirine vekil olamayacağı gerçeğini Allah, peygamberin şahsında tüm, insanlara bildirmiştir. Demek ki Kur’an’ın insan fiil ve davranışlarıyla ilgili temel mantığı, kişinin davranışlarında hür, sonuçlarından sorumlu olma esasına dayanmaktadır.

1. 4. Sünnet’te Tevekkül

Ayetlerde *tevekküle* yönelik yapılan vurgu, hadislerle güçlendirilmektedir. Hadislerde tevekkül ile ilgili birçok ifadeye rastlamak mümkündür.

Hz. Muhammed (s.a.v.) teheccüt namazı kılmak üzere geceleyin kalkınca şu duayı okurdu: “...Allahım! Sana teslim oldum, sana inandım, sana tevekkül ettim. Sana yöneldim...”⁵⁸ Evinden çıktığı zaman ise şu duayı okurdu: “Allah’ın adıyla Allah’a tevekkül ettim. Allahım! Zillete düşmekten, dalâlete düşmekten, zulme uğramaktan, cahillikten, hakkımızda cehalete düşülmüş olmasından sana sığınırız”.⁵⁹

Hz. Peygamber şu tavsiyede bulunur: “Kişi evine girince şu duayı okusun: “Allahım! Senden hayırlı girişler, hayırlı çıkışlar istiyorum. Allah’ın adıyla girdik, Allah’ın adıyla çıktık, Rabbimiz Allah’a tevekkül ettik”.⁶⁰ Amr İbnu'l-As’tan yapılan bir rivayette Resulullah : “Şüphesiz, her derecede, âdemoğlunun kalbinden bir parça bulunur (yani kalp her şeye karşı bir ilgi duyar). Kim Allah’a tevekkül ederse, kalbinin her şeye (ilgi kurarak dağılmasını önlemek için) Allah ona yeter” demektedir.⁶¹

Hadis yorum bilimcilerinin, tevekkülün hakikati hususunda görüşlerinin farklı olduğu söylenebilir. Sözelimi, Ebu Cafer et-Taberî’ye göre: “Tevekkül ismine, vahşi hayvan olsun veya düşman olsun Allah’tan başka hiçbir şeyin korkusu kalbine girmemiş, hatta Allah’ın rızık hususunda kendine verdiği garantiye itimad ederek rızık talep etme

⁵⁵ Enam, 6/107

⁵⁶ Yunus, 10/108, Konuyla ilgili bkz. Zümer, 39/41; Şura, 42/6; İsrâ, 17/54; Furkan, 25/43

⁵⁷ Muhammed Hüseyin et-Tabatabai, *el-Mizan fi Tefsiri'l Kur'an*, Terc: Salih Uçar, Kevser Yay., İstanbul: 1999, s. 83; Ebu Mansur bin Muhammed el-Maturidi, *Te'vilatu'l Kur'an*, c. II, Terc: Ahmet Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul: 2005, s. 60

⁵⁸ Kütub-i Sitte, c. 7, s.45. [Buhârî, Teheccüt 1, Daavât 10, Tevhîd 8, 24,35; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirin 199, (769); Muvatta, Kur'ân 34, (1, 215, 216); Tirmizî, Daavât 29, (3414); Ebû Dâvud, Salât 121, (771); Nesâî, Kıyâmu'l-Leyl 9, (3, 209, 210).]

⁵⁹ [Tirmizî, Daavât 35, (3423); Ebû Dâvud, Edeb 112, (5094); Nesâî İstiâze 30, (8,268); İbnu Mâce, Dua 18, (3884).]

⁶⁰ [Ebû Dâvud, Edeb, 112, (5096).]

⁶¹ Kütub-i Sitte, c. 17, s. 579.

hususunda koşmayı terk etmiş olandan başka kimse layık değildir.”⁶² Bir kısmı da şöyle demiştir: “Bunun ölçüsü Allah'a güvenme hususundaki yakındır, yenilip içilecek türden zaruri olan şeyleri kazanmada Allah'ın Resulünün sünnetine ittibadır. Peygamberlerin yaptığı gibi düşmandan kaçınmaktır.”⁶³ Kadı İyâz'a göre de tevekkül, sebepleri yerine getirmektir. Bu ise Allah'ın sünnetidir. O'nun hikmetidir, kişinin yararlı olan bir şeyi istemesi, zararlı olan bir şeyden ise kaçınması hususunda işin farkında olmasıdır.”⁶⁴

Kuşeyrî ise, tevekkülün asıl kaynağının kalp olduğunu ancak zahire göre hareket etmenin kalpteki tevekküle zıt olmadığını söyleyerek kulun, güvenin yalnızca Allah'a olacağını bilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca; “bir şey zorlaşırsa bu Allah'ın takdiriyledir, eğer kolaylaşırsa bu da O'nun kolaylaştırmasıyla”⁶⁵ demektedir. Sehl İbn Abdillah et-Tüsterî der ki: “Tevekkül, kişinin kendisini Allah'ın dilediği şekle bırakmasıdır.” Ebu Osman el-Cebrî de: “Tevekkül, Allah'a güvenle birlikte O'nunla iktifa etmektir. Azlığın ve çokluğun kişi nazarında müsavi olmasıdır.”⁶⁶ Hz. Ömer'den gelen bir rivayette Hz. Peygamber: Allah'a hakkıyla tevekkül etmenin ne denli zor olduğunu hatta O'na hakkıyla tevekkül etmenin adeta mümkün olmadığını vurguladığını ve “Siz Allah'a hakkıyla tevekkül edebilseydiniz, sizleri de kuşları rızıklandığı gibi rızıklandırır, sabahleyin aç çıkar, akşama tok dönerdiniz”⁶⁷ demektedir.

Yukarıda verilen hadis metinleri ele alındığında göze çarpan ilk hususun rızık kolaylıkla elde edilmesi şartının sağlıklı bir tevekküle bağlansa da tevekkülün, tembelliğin ve üretimsizliğin adresi olmadığı, belirli bir çabanın sonucunda işin en hayırlısı için gösterilecek bir duruş olduğu da zikredilen hadislerden anlaşılmaktadır. Kişinin kendi el emeğiyle kazandığından daha tatlı ve hayırlısı olmadığını ve iki günü birbirine eşit olan kimsenin ziyanda olduğunu beyan eden bir Peygamber'in insanları üretmeye dayalı olmayan bir tevekkül anlayışı üzerine yönlendirmesi mümkün görünmemektedir. Hayatı boyunca tabiatın ve eşyanın kurallarını gözeterek, esbabı hiçe saymadan bir hayat süren, savaşlarda zırhını giyen, hurma ağaçlarının kuralına göre aşılmasını isteyen, işleri ehline tevdi etme anlayışını sahabesine aşıl原因an Peygamberin hayatının bütün parçası bu anlayışı reddetmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in konu ile ilgili diğer bir hadisi onun tevekkül hususundaki tavrını bizlere çok daha net anlatmaktadır. Enes b. Malik'ten gelen rivayette kendisine gelerek devesini bırakarak mı yoksa bağlayarak mı Allah'a tevekkül etmesi gerektiğini söyleyen bir kişiye devesini bağlayarak Allah'a tevekkül etmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁸ Dolayısıyla Peygamberin kendisi için tevekkül etmek Adetullah'a riayet etmekle eşdeğerdir denilebilir. Yani varlık aleminin kendi içinde tutarlı bir kanunu, bir düzeni, nizam ve intizamı vardır. Bu tür kanunları dikkate alarak tevekkül etmek, tevekkülün doğasına uygun hareket edildiğinin göstergesi olmuş olur.

⁶² Kütub-i Sitte, c. 11, s. 352

⁶³ Kütub-i Sitte, c. 11, s. 352

⁶⁴ Kütub-i Sitte, c. 11, s. 352

⁶⁵ Kütub-i Sitte, c. 11, s. 353

⁶⁶ Kütub-i Sitte, c. 11, s. 353

⁶⁷ Tirmizî, Zühd 33, 2345

⁶⁸ Tirmizî, Kıyamet, 125, 2025

2. TEVEKKÜL VE İLGİLİ KAVRAMLAR

Kur'an'daki bir kavram ele alınırken diğer kavramlarla olan ilişkisi iyi tespit edilmelidir. Birinde olan yanlış anlama ve değerlendirme diğerlerine de etki edecektir. Bu noktada tevekkül kavramı incelenirken Kur'an'da kendisiyle yakın anlamlarda kullanılan kader, irade, sorumluluk ve umut gibi kavramlarla arasındaki ilişkiyi ele almak daha faydalı olacaktır. Aksi takdirde tatmin edici bir sonuca varmak mümkün olmayabilir.

2. 1. Kader

Günümüzde Kur'an ve Sünnete göre farklı tevekkül anlayışının oluşmasında ve yayılmasında hiç kuşkusuz farklı kader anlayışlarının rolü büyük olmuştur. Nasıl ki insan vücudundaki bir organın hastalanması diğer organlara da sirayet etmektedir, aynen bunun gibi Kur'anî kavramların birinde oluşan anlam karmaşası diğer kavramlara da etki etmektedir. Burada kader konusu üzerinde durmamızın en önemli nedeni, bugün insanların sorumluluktan kaçmakta ya da düştükleri çaresizlik ve olumsuzlukların nedeni olarak kaderi göstermeleri, tevekkülü de bu kadere boyun eğmek olarak algılamalarıdır. Çarpıtılmış kader düşüncesinin özellikle Emeviler döneminde yayıldığı düşünülürse günümüze kadar gelen bu yanlış kader anlayışının nasıl ve ne amaçla ortaya atıldığı rahatlıkla görülecektir. Zira Emeviler halka her türlü keyfî ve haksız zulmü yapmış, sonunda kendilerinin Allah'ın halifeleri olduklarını ve idarelerinin ilahî olarak takdir edildiğini iddia ederek, kadercî görüşleri kötüye kullanmışlardır.⁶⁹

Kader hakkında İslâm tarihinde ortaya çıkan görüşler üç esasta toplanır: a) Cebriyeciler, insanın ağaç yaprağı gibi hiçbir iradesi olmadan hareket ettiğini iddia ederler, b) Mutezile, insanın yaptığı her işten sorumlu olduğunu ileri sürer. c) Ehli-i sünnet orta bir yol tutarak insanın hür olduğunu, aksi takdirde şeriat ve dinin olamayacağını, ancak Allah'ın insanın yaptığı işi daha önceden bileceğini fakat O'nun bilgisinin insanı yapmaya zorlamayacağını iddia eder.⁷⁰

Bütün mezhepler ve mensupları kaderle ilgili ortaya attıkları iddialarına Kur'an'dan destek aramış ve göstermişlerdir. Dolayısıyla karşılıklı olarak birbirine zıt hükümler ifade eder gibi görünen kaza ve kaderle ilgili naslar arasında her iki hükmü de içine alan ifrat ve tefrite düşmeyen bir münasebet kurarak neticeye varmak, herkes için mümkün olamamış ve netice itibariyle tefekkür sisteminin karakterinden doğan bir ihtilaf bir fikrî hareketi doğurmuştur. Netice itibariyle problemlere Kur'an ve Sünnet merkez alınarak bakılması gerekirken, önce meseleler ortaya atılmış, ardından Kur'an'dan ve Sünnetten destek arama yoluna gidilmiştir.

İnsan sorumluluğu açısından olaya bakıldığında varılan sonuçların son derece önemli olduğu görülmektedir. Aksi takdirde insan sorumluluğu ve hürriyetinden, mükâfat ve cezadan bahsetmek mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla kâinattaki düzenlemeyi insan

⁶⁹ Bkz. Mevlana Şibli, *Büyük İslam Tarihi Asr-ı Saadet*, Mütercim, Ömer Rıza Doğrul, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul: 1977; Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul: 1986; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev: Ethem Ruhi Fıglalı, Ankara: 1981.

⁷⁰ Hüseyin Atay, *İslam'ın İnanç Esasları*, Ankara: 1992, s. 217.

fiillerine de teşmil edince insan hürriyetinin anlamı kalmamaktadır. Bu noktada kader, insanın lehte ve aleyhte sorumlu olduğu fiillerinde hür olması ve istediğini yapabilmesidir.

Kaderi sadece insanların fiillerinin belirlenmesine indirgeyen anlayışta toplumun büyük bir kesiminde kabul görmüştür. Burada şu noktayı da belirtmek gerekir ki kader problemi İslâm'dan değil, insanın insan olmasından doğmuş bir meseledir.⁷¹ Dolayısıyla bu meseleyi ele alırken insan unsurunu göz önünde tutmak ve meseleye insan açısından bakmak gerekmektedir. Her şeye rağmen bu konu tüm insanlığın üzerinde konuştuğu ve tartıştığı, halen de tartışıla gelen bir meseledir. Hatta “İslâmiyet’ten önce Araplar arasında münakaşa konusu olduğu gibi, diğer din mensuplarının, filozof ve mütefekkirlerin de zihinlerini meşgul etmiştir.

Mekkeli müşriklerin, bir takım yanlış davranışlarında Allah'ı sorumlu tutmaları, Allah tarafından kabul edilmemiştir. “Ortak koşanlar diyorlar ki; eğer Allah dileseydi, ne biz müşrik olurduk, ne babalarımız, ne de bir şeyi haram yapabilirdik. Bunlardan öncekiler de böyle yalanlamışlardı. Sonunda azabımızı tattılar. Onlara de ki; sizde ilim namına bir şey varsa, onu bize çıkarsanız ya! Siz, sırf bir zan ardından gidiyorsunuz. Ve siz ancak yalan atıyorsunuz.”⁷² Görüldüğü gibi bazı şahısların kendi irade ve kararlarıyla yaptıkları fiillerinin sorumluluğunu kabul etmemelerini Allah, ilimsizlik ve bir zan olarak nitelendirmektedir. Kader anlayışını, kâinatta Allah'ın koyduğunu -özellikle maddî alanda- nizam ve ölçü olarak kabul edip İnsanın kaderinin de fiil ve davranışlarında hür olarak kabul ettiğimizde tevekkül konusundaki havaleci ve ısmarlamacı anlayıştan kurtulacak, insan, sorumlu olduğu alanda kendi akıl ve iradesini devreye sokacaktır.

2. 2. İrade

İrade konusu çok eskiden beri gerek felsefe dünyasında, gerekse kelâmcılar arasında tartışılmış ve halen de tartışılmakta olan bir konudur. Ancak bu tartışmaların birçoğundaki temel yanlışlık öyle görülüyor ki, Allah'la insanın karşı karşıya getirilmesi, adeta insanın Allah'ın rakibiymiş gibi değerlendirilmesidir. Bu yaklaşım, insanda hürriyet ve iradenin varlığını kabul etmeyi şirk olarak değerlendirmiştir.

Tarih boyunca bu konuda yapılan tartışmalar genellikle Allah'ın iradesiyle, insan iradesi arasındaki ilişkinin boyutları ve sınırları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bundan hareketle insan iradesi ve insan sorumluluğu konusunda ortaya atılan yanlış ve çelişkili görüş ve düşüncelerin zamanla birtakım kavramlar üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur. Bir tercih gerektiren irade doğası gereği zorunlu eylemlerden farklılık arz etmektedir. Buradaki tercih ben'in kendi kararıdır.⁷³ Açıktır ki, iradi bir müdahale ile kendini sorumlu kılan insanın kendisidir, bu müdahale olmaksızın o yapmak veya yapmamakta serbest

⁷¹ Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul: 1992, s. 304.

⁷² Enam, 6/148

⁷³ H. Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, İFAV Yay., 2. Bsk., İstanbul, 1994, s. 51.

kalacaktır ve bu durumda onun Allah katında yüklendiği sorumluluk, onun asli ödevlerinin ifasında kendisine düşenden daha az değildir.⁷⁴

Ben'in bir iradi kararıyla insan, Allah tarafından yaratılan bu âlemdeki her şeyi tekrar inşa etmeye çalışıyor. Böyle bir iradeye sahip olan insan, âlemi önce müşahede eder, sonra ona şekil verir. Âlemi mükemmelleştirme hareketi insanın şerefli bir gayreti, Allah'ın ona verdiği bir emanet (mission) tir.⁷⁵ Çünkü insan, yeryüzünde başıboş, kendisini olayların ve zamanın akışına bırakacak, her şeyi oluruna terk edecek, tek başına hiç bir şeye etkisi ve yetkisi olmayacak şekilde yaratılmadığı gibi insan bu kâinatın mutlak efendisi, bütün tabiata ve olaylara hâkim bir yapıda da yaratılmamıştır.⁷⁶ İnsan iradesiyle doğru ya da yanlış yolu seçmekte özgürdür. Kur'an'da bu özgürlüğün insana bağışlandığını belirten birçok delil vardır. Aşağıdaki ayetlerde bunlar görülmektedir:

“ Biz Ona yolu gösterdik; (artık o) ya şükredici olur ya da nankör.”⁷⁷ “Hak Rabbinizdendir; artık dileyen iman etsin, dileyen küfre sapsın.”⁷⁸ “Gerçekte ben tövbe eden, inanan, salih amellerde bulunup da sonra doğru yola erişen kimseyi şüphesiz bağışlayacağım.”⁷⁹

“Ve doğrusu insana da kendi (emek ve) çabasından başkası yoktur.”⁸⁰ “Gerçekten Allah, kendi nefis (öz) lerinde olanı değiştirip bozuncaya kadar, bir toplulukta olanı değiştirip bozamaz.”⁸¹ İnsanın değişmeyen tek kaderi “seçme özgürlüğü”dür. Bir başka ifadeyle Allah seçim ve iradeyi insanın kaderi olarak yazdı.

O halde insana Allah'ın mutlak iradesinden bir irade verilmiştir ki; Allah insanın kapasitesi çerçevesinde kalan sınırlar içinde kendi mutlak iradesinden insana bir irade tahsis etmiş, bir başka deyişle, meşietinin yerine gelişinde insana kendi dilemesiyle farkında olmadan meşietini yerine getireceği bir fonksiyon yüklemiştir.⁸² Her şeyden önce Allah'ın insanlara Kur'an'ı göndermesi, insanları muhatap alması, insanlara bir takım emir ve yasaklar bildirmesi, insanlarda irade hürriyetinin varlığına bir delildir.

2. 3. Sorumluluk

Yaratılmışlar arasında doğuştan getirdiği ayrıcalığa uygun olarak insan varoluş amacına yaraşır pek çok farklı niteliğe sahiptir. Sorumluluk bu noktada en fazla dikkat çeken niteliklerden biridir.⁸³ Sorumluluk, “temyiz gücüne sahip bireyin hür iradesi ile

⁷⁴ M. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, (Çev: Emrullah Yüksel-Ünvar Günay), İz Yay., 2.Bsk., İstanbul: 2002, s. 110; Eyüp Aktürk, “Metafiziksel Bir Sorun Olarak Kötülük”, *Felsefe Dünyası*, s. 59, (2014); Eyüp Aktürk, “Mantıksal Bir Sorun Olarak Kötülük”, *Ekev Akademi Dergisi*, s. 62, (Bahar 2015).

⁷⁵ M. Aziz Lahhahi, *İslam Şahsiyetçiliği*, (Çev: Hüseyin Hatemi), İşaret Yay., İstanbul, 2003, 86.

⁷⁶ Draz, *a.g.e.*, s. 62.

⁷⁷ İnsan, 76/3

⁷⁸ Kehf, 18/29

⁷⁹ Taha, 20/82

⁸⁰ Necm, 53/39

⁸¹ Ra'd, 13/11

⁸² Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Kırkambar Yay., İstanbul: 1998, s. 158-159

⁸³ Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 100.

yapıp ettiklerinin bilincinde olması ve sonuçlarını takdir ederek kabul etmesi “⁸⁴ şeklinde tanımlanabilir. Fonksiyonu bakımından sorumluluk amacı taşıyan, canlı tutan ve kontrol eden içsel bir güç olarak kabul edilebilir.⁸⁵ Sorumluluk diğer duygulardan temelde bağımsız bir görev veya ödev işlevine sahiptir.⁸⁶ Bu çok geniş ve ilkel anlamda ele alındığında sorumluluk insanın bizzat özünde sahip bulunduğu karakteristik özelliklerinden sadece biridir.

Burada sorumluluğun, tevekkül ile ilişkisi bakımından önemli görülen bir hususa değinilecek olursa: Sorumlu bir insan olarak yaşamak için, bireysel değer sistemlerini tanımlayıp berraklaştırmak ve gündelik hayat bu değer sistemine uyumlu kılınmalıdır. Bireysel değer sisteminin temelinde tutarlı bir tevekkül anlayışı yatmaktadır. Bu ise bireyin tevekkülünün kabul edilebilmesi için yüklediği sorumluluğun imkânlar çerçevesinde yerine getirilmesinde yatmaktadır. Yüklenen sorumluluğun en ciddi ve en anlamlı olanı ise varoluşsal ve de inanılan değerler bağlamında yerine getirilmesi gereken sorumluluktur. Bu temel sorumluluk yerine getirilmediği sürece tevekkülün hiçbir boyutundan söz etmek mümkün değildir. Böyle bir yaklaşım bireyin kendisine saygı duymasıdır. Başka bir deyişle insan ancak kendi değer sistemini ihlal etmediği ölçüde kendisine saygı duymaktadır.

Sorumluluk duygusuyla yaşamak amaç doğrultusunda çalışmayı ve ona odaklanmayı gerektirir.⁸⁷ Sorumluluk, dünyaya geldiğimiz günden gideceğimiz güne kadar yerine getirilmesi gereken bir yükümlülüktür.⁸⁸ Sorumluluğun olmadığı yerde dindarlığın, kulluk bilincinin ve değerlerin de yeri yoktur. Din ortaya koyduğu her hükmü sorumlulukla koruma altına alır. Bu noktada üzerine düşeni yerine getirmediğini fark eden şuurdu dindar, günahkârlık duygusuyla kendini ilahî mahkemede mahkûm edilmiş hisseder.⁸⁹ Bu temel prensibi tesis eden Kur’an’i metinleri zikretmek mümkündür. Ancak, bu gerçeği açıkça bu konuya ayrılmış bulunan terimlerle ifade eden bazı ayetlerle yetinelim:

“ Kim kötülük işlerse kendi nefesine kemlik etmiş olur.”⁹⁰

“Herkesin kazandığı iyilik kendine, işlediği fenalık yine kendinedir.”⁹¹

“Her kim doğru yolu bulursa kendi öz canı için hidayete ermiş olur, her kim saparsa yine kendi nefsinin zararına sapmış olur. Hiçbir kimse başkasının yükünü yüklenmez.”⁹²

“Babanın oğula, oğulun babasına hiçbir hayrının dokunmayacağı günden korkun.”⁹³

⁸⁴ Karlheinz Biller, “Der Begriff der Verantwortung und des Gewissens”, *Kompendium der Logotherapie und Existenzanalyse*, Hrsg., W.Kurz-F.Sedlak, Lebenskunst Verl., Tübingen, 1995, 146’ dan naklen, Bahadır, a.g.e., 100.

⁸⁵ Bahadır, a.g.e., 104.

⁸⁶ Akif Akto, *Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü, Basılmamış Y. Lisans Tezi*, Van: 2005, s. 80

⁸⁷ Akto, a.g. tez, s. 81.

⁸⁸ Samuel, Smiles, *Karakter*, (Çev: Mustafa Ertem), Doğan Kardeş Matbaacılık, 1975, s. 124.

⁸⁹ Bahadır, a.g.e., 105.

⁹⁰ Nisa, 4/111.

⁹¹ Bakara, 2/286.

⁹² İsra, 17/15.

⁹³ Lokman, 31/33.

“Bu günde, herkes ne kazandı ise, onunla karşılanacaktır. Bugün haksızlık yoktur.”⁹⁴

“Herkesin yaptıklarına göre dereceleri vardır.”⁹⁵

“İnsan ancak çalıştığına erişir.”⁹⁶

Nihayet, Kur’an’i sorumluluk bireyi esas almaktadır.⁹⁷ Bu anlamda kişisel varoluş olmadığı zaman eskatolojik yaklaşımların bir anlamı kalmamaktadır. Çünkü ceza da mükafat da şahsidir. Birinin işlediği bir suçun cezasını başkasının çekmesi kabul edilebilir olmadığı gibi, birisinin hakettiği mükafatı başkasına vermek de doğru değildir. Bu da kişisel özdeşlik ile ahlak arasındaki kaçınılmaz bağa işaret etmektedir.⁹⁸ Dünyadaki işleri düzenleme noktasında her kesimden insana düşen sorumluluğu açıklaması bakımından meşhur bir hadisi burada zikretmek yerinde olacaktır. Bu hadiste şöyle buyrulmaktadır:

“Hepiniz çobansınız ve her biriniz mesuliyeti altında bulundurduğunuzdan sorumlusunuz. Devlet adamı, yönetici, çobandır ve yönetimi altında bulundurduklarından sorumludur. Kadın kocasının evinin çobanıdır ve ondan sorumludur. Dikkat ediniz! Hepiniz çobansınız ve her biriniz mesuliyeti altında bulundurduklarından sorumludur.”⁹⁹ Aslında sorumluluk insana dışardan yüklenen bir yük olmaktan çok sahip olduğu varoluşsal niteliklerinin, zorunlu bir sonucudur. Bütün bu yaklaşımlardan sonra işin tevekkülle gerçek sahibine dayandırılması tevekkülün özünü oluşturmaktadır.

2. 4. Umut

Gelecekte herhangi bir insandan; bir olay ya da varlıktan ötürü ortaya çıkması beklenen ve olumlu bağlara yol açan, henüz gerçeklik kazanmamış kişisel veya toplumsal beklenti¹⁰⁰ şeklinde tanımlanabilecek olan umut, anlam kazanma sürecinin en önemli motivasyon faktörlerinden biridir.

Özellikle kriz ve felaket dönemlerinde, bir taraftan bireysel ya da toplumsal dayanma gücü sağlarken, diğer taraftan da iyimserlikten doğan bir sığınma duygusunu aşılır. Umut, güvenin açık bir ifadesidir.¹⁰¹ Umudun, tevekkülle çok yakın bir ilişkisi vardır. Umut, tevekkülden sonra gerçekleşmektedir. Yani insan bütün varlığı ve hür iradesiyle kul olmanın gereklerini yerine getirdikten sonra Allah’a tevekkül eder. Ancak insanın tevekkül etikten sonraki duruşu ve bekleyişi ümittir. Kişinin tevekkülünün tutarlılığı nispetinde ümidi de tutarlı olacaktır.

İnsan umudu aracılığıyla kendi dar kalıplarını aşar, her an ölebileceğini bile bile tasarılarını geleceğinin tümüne yayar. Hedeflediklerini elde etmeden hayata her an yenik

⁹⁴ Mü’min, 40/17.

⁹⁵ Ahkaf, 46/19.

⁹⁶ Necm, 53/39.

⁹⁷ Draz, a.g.e., s. 177.

⁹⁸ Bkz. Eyüp Aktürk, *Eskatolojik Açından Kişisel Özdeşlik Sorunu*, (Ankara: Araştırma Yay. 2014), s. 195.

⁹⁹ Buhari, En’am 36, Zekat 16, Hudut 19; Müslim, Zekat 91; İmaret 20; Ebu Davut, İmaret 1–13; Tirmizi, Cihad 27.

¹⁰⁰ Bahadır, a.g.e., 81.

¹⁰¹ Noack, Winfried; Hoffnung ohne illusion, Saatkorn Verl., Hamburg, ts., 67-68’den naklen, Bahadır, a.g.e., 81.

düşebilir. Böyle olmasına rağmen insan, geleceğe dair çok uzun emeller belirleme eğilimindedir. Bu arzu ve istekler, gücünü ancak umut'tan alabilir. Zira geleceğe dönük olmak insanda en güçlü eğilimlerden biridir. Viktor Frankl'ın deyimiyle umut, hayatı sonlandırmak yerine yaşamayı tercihe ve hayatı sürdürmeye yönelten en güçlü motivasyon faktörlerinden biridir.¹⁰²

Umut büyük işler yapmak isteyenleri destekleyen ve onlara ilham veren bir şeydir. Tarihi kayıtlara göre Büyük İskender Makedonya tahtına oturduğu zaman babasından kalan malların çoğunu arkadaşlarına dağıtmıştır. Perdices kendisine ne kaldığını sorduğu zaman İskender'in verdiği cevap varlıkların en büyüğü olan "umut" olmuştur. Umut dünyayı döndüren ve hareket halinde tutan manevi bir çabadır. En sonunda önümüze duran şey, Robertson of Ellon'un dediği gibi "Büyük umut"tur. Umut olmasaydı gelecek günlerin planı da olmazdı. Onun için her işte bağlanacağımız şey umuttur.¹⁰³ Bu duygu ruhi kaynaklara dayanmaktadır. Bu duygu zamana ve hayata karşı açılmış bir müsamaha ve taviz duygusudur ki bununla ızdırıp, korku veya kaygıya karşı konulmaktadır.¹⁰⁴

Aslında bizim davranışlarımızı din ve ahlak sınırları içinde tutan kuvvet, din ve ahlâkın oluşturduğu bir vicdan¹⁰⁵ ve sağlam bir tevekkül ve umuttur. Bir kişiyi bilgi açısından doğru olduğuna inandığı bir davranışı yapmaya sevk eden şey vicdan¹⁰⁶ iken, tevekkül o doğru bilgiye güvenip dayanmayı ve umut ise o davranışın sürdürülmesini sağlar. İnanma ve yaratıcıya bağlanarak tevekkül etmek, insandaki ihtiras, haksızlık, zulüm hislerini kırar; insanın içini rahatlatır ve bütün ahlaki ve insani erdemlerle onun iç dünyasını donatır.¹⁰⁷

Tabi ki umudu sadece gelecek zamanla sınırlamak doğru değildir. Geçmiş ve yaşanan anı geleceğe kurban etmek; yani geçmiş tecrübelerden tamamen bağımsız olarak tüm seçenekleri geleceğe bağlamak, yaşanan gerçeklikten kopmaya yol açar. Yaşanan anın gereklerini yerine getirmeyen insan yapacağı tevekkül ve gelecekte umut ettiği ile birlikte ortaya çıkacak yükümlülüklerle kayıtsız kalacağı güçlü bir ihtimaldir. Öte yandan gerçekleşmesi mümkün olmayan beklentilere umut bağlayarak tevekkül eden insanın hayal kırıklığına uğraması büyük bir ihtimaldir. Onun için hayata sarılma noktasında umut, basit bir beklenti veya arzudan ibaret değildir. Çünkü insan her an engellenebilir, arzusuna ulaşamayabilir ve üstelik sahip olduklarını da kaybedebilir. Bu nedenle umut, kendi ötesine aşmaya imkân tanıyan güçlü bir tevekkül anlayışına bağlı olmak durumundadır. Bu anlamıyla din, kendini aşmayı mümkün kılan, umuda cevap verebilen eşsiz bir değer kaynağıdır.

¹⁰² Viktor Frankl, *Duyulmayan Anlam Çığılığı*, (Çev: Selçuk Budak), Öteki Yay., 4. Bsk., Ankara: 1999, 28–29.

¹⁰³ a.g.e., 150-151.

¹⁰⁴ Alexis Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, (Çev: Revfik Özdek), Timaş Yay., 2.Bsk., İstanbul, 2000, 268.

¹⁰⁵ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yay., 3. Bsk., İstanbul, 1998, s. 47.

¹⁰⁶ Şakir Gözütok, "Çocukta Dini ve Ahlâki Duyguların Eğitimi", *KTÜ, İlahiyat Fakültesi, Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*, (30 Eylül–2 Ekim 2005-Rize), s.1–9.

¹⁰⁷ Cebeci, a.g.e., 40.

Kur'an'da Allah'ın kullarına karşı rahmet ve merhameti dile getiren pek çok ayet mevcuttur. Örneğin Şura suresinin 19. ayetinde Allah'ın kullarına karşı lütfkârlığı dile getirilirken¹⁰⁸ Araf suresinin 156. ayetinde rahmetinin her şeyi kuşattığından bahsedilmektedir.¹⁰⁹ Diğer taraftan Kehf suresinin 58. ayetinde Allah kendisini, bağışlaması bol ve merhamet sahibi olarak takdim etmekte, inananları umutsuzluğa düşmekten ve gevşemekten sakındırmaktadır.¹¹⁰ Bundan da öte Kur'an'da birçok ayet, umutsuzluğu yasaklamakta ve inananları bu konuda uyarmaktadır. Zümer suresinin 53. ayeti, örnek olarak zikredilebilir. Ayette Allah, Hz. Peygamber'e hitaben : "De ki ey kendilerine karşı haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden umudunuzu kesmeyin. Zira Allah bütün günahları bağışlar."¹¹¹ Şeklinde inananlara açık bir uyarıda bulunmaktadır.

Ayet ve hadislerden de anlaşıldığı gibi en olumsuz durumlarda bile Allah kendisine güvenilmesini, tevekkülle işlerini kendisine havale edilmesini isteyerek kullarının ümitsizliğe düşmemesini emretmektedir. Umut ile ilgili Kur'an'ın mesajları dikkate alındığında insanın varoluşsal durumu hakkında birtakım çıkarsamalar yapmak mümkündür. İnsan için umut etmek aslında Kur'ani bir emir veya öğreti olmasa bile insanın olmazsa olmaz bir parçasıdır. Çünkü insanın yaşamını devam ettirdiği varlık insanın lehinde ve aleyhinde sürekli eylem halindedir. Aleyhte olan eylem durumlarının neredeyse tümünde insan umutlarıyla ayakta kalabilmekte ve geleceğini inşa edebilmektedir. İnsanın bu doğasına farklı açılardan Kur'an'ın da vurgu yapmış olduğu söylenebilir.

3. ALLAH-İNSAN İLİŞKİSİ: TEVEKKÜL

3. 1. Ontolojik İlişki

Varlığın ontolojik değerine ilişkin tartışmaların dini ve felsefi gelenekte kayda değer bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Bu çerçevede şu soruya açıklayıcı yanıtlar aranır: İnsan varlığının temel kaynağı nedir? Kur'an'a göre sorununun tek doğru cevabı şudur: Oluşun kaynağı Allah'tır; varlık, insana Allah'ın bir lütfudur. Allah insanın yaratıcısı, insan da O'nun yarattığıdır. Ancak insan yaratılmışlar içinde en önemlisidir. Kur'an, insana yaratıkların en şerefli gözüyle bakmıştır.¹¹² Allah ile insan arasındaki bu ilişki *ontolojik ilişkidir* yani *Yaradan-yaratılan* arasındaki ilişkidir. Kur'an penceresinden bakıldığında gerçeklik iki sınıfa ayrılır; Yaratıcı ve yaratılan. Birinci sınıfın tek üyesi ezeli ve ebedi, aşkın varlık olan Allah'tır. İkinci sınıf ise bütün yaratılmışları içerir.¹¹³

Kur'an'a göre, görünen ve görünmeyen her şey Allah tarafından yaratılmıştır. Varlığın kaynağı Allah'tır. Bu durumda insanın geldiği bir kaynak vardır ve o kaynak insanın görmediği, ancak farkına varabileceği, düşünerek varlığı iyi tahlil edince bir şekilde

¹⁰⁸ Şura, 42/19.

¹⁰⁹ Araf, 7/156.

¹¹⁰ Ali İmran, 2/134.

¹¹¹ Zümer, 39/53.

¹¹² Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Çev: Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, t.s., s. 139-140

¹¹³ Mualla Selçuk, "Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu", Ankara Üniv., İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1999, s. 349

anlayabileceği bir kaynaktır. İnsan o kaynağın farkına varabilecektir. Çünkü Allah'la insan arasındaki yaratma ve yaratılma ilişkisi basit bir inşa ve icad etme değildir. Yaratma fiilinin yanında Allah, insana ruhundan üflemiştir.¹¹⁴ Bu durumda insan, inşa edilerek, yaratılarak varlığa çıkarılmış ve Yaratana'la ilişkisini bitirmiş bir varlık değildir. O Allah'tan bir parça taşımaktadır ve o parça insanı insan yapan cevherdir. İnsanın doğuştan getirdiği bütün nitelikler Allah'ın ona bahsettiği nimetlerdir.

Bu açıdan bakıldığında Allah'ın her şeye vekil olduğu görülmektedir. Allah'ın her şeye vekil olması ise Allah'ın mahlûkatı terbiye etmesi, yetiştirmesi, besleyip büyütmesi, her şey üzerine hâkim olması, insanları koruyucu, amellerini gözetici ve amellerine göre karşılık verici olmasıdır. Bunun yanında insanların ihtiyaçlarını ve yararlarını görücü ve bilici olması, onların rızık, ecel ve amelleri üzerinde söz sahibi olması, Peygamberlerin peygamberlik görevlerini yerine getirmesi esnasında karşılaştıkları problemlerde ve onların aşılmasında Allah'ın yardımcı olması ve aktif bir rol üstlenmesidir. Bununla birlikte Allah'ın kâinatı ve içindeki mahlûkatı yaratması, yarattığı bu mahlûkatın tedbir ve idaresini sağlaması, bununla ilgili kanunları ve kuralları koyması ve işletmesi, yaratmış olduğu canlıların hayatlarının devamı için gerekli şartların sağlanması ve devam ettirilmesi, yine bunların ecelleriyle ilgili genel kuralları tespit etmesi ve bunların devamını sağlaması, akıl ve irade sahibi insanların amellerini muhafaza etmesi ve ahirette bu amellerin karşılığını vereceğine dair söz vermesi olarak düşünülmelidir. Yalnız Allah'ın vekâleti, imtihan için yaratılan yaptıkları ve işledikleriyle ahirette karşılık görecek olan akıl ve irade sahibi insanların fiilleri ve davranışlarında söz konusu olmamaktadır. Çünkü Allah'ın insanlar hakkında vermiş olduğu karar insanların fiil ve davranışlarında hür, sonuçlarından sorumlu tutulmasıdır. Kısaca ifade etmek gerekirse Allah'ın insan davranışları ve amelleri üzerindeki vekâleti, onları kaydedip, onların karşılığını ahirette verecek olmasıdır.

Böyle bir ontik ilişkide insan kul olduğunun şuurunda olmalı ve tevekkülünü yalnız Allah'a yapmalıdır. Kendi seviyesindeki veya kendisi gibi yaratılmış bir varlığa kulluk yaparcasına tevekkül etmemelidir. Aslında bir şeye kul olmak başlı başına menfî bir tavrıdır. İnsanın ontolojik olarak kendi seviyesinde ya da kendisinden daha aşağıda bulunan bir varlığı ilah kabul ederek ona kul olması, hürriyetinden kendi aleyhine vazgeçmesi anlamına gelir. Çünkü insan yaratılış itibarıyla o varlıklar karşısında kul değildir. Onlara yönelmekle hürriyetinden vazgeçerek kul olmaktadır. Allah'a kul olmakta ise, insan için kaybedilmiş bir değer yoktur. Çünkü insan, varlığını borçlu olduğu Allah'a kul olarak dünyaya gelmektedir.

Bu durumdan hareketle, esasında Allah 'a kul olmaktan ziyade O'na kul oluşun farkında ve idrakinde olarak, bu kul oluşun gereklerini yerine getirmekten bahsetmek daha uygun olur. Durum böyle olunca, Allah'a tevekkülün müspet bir çizgi olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Bu durum, menfî kulluk tezahürlerinin Kur'an'da ele alınışı ve reddedilişi esnasında kendini daha açık bir şekilde belli ettirmektedir. Kur'an'da, batıl İlahlara yönelişin menfî bir tavır olması, aynı zamanda Allah'a tevekkülün müspet oluşunun ispatı olarak sunulur. Allah'a tevekkülün olumlu bir tavır oluşu, Allah'ın, insana

¹¹⁴ Hicr, 15/29; Secde, 32/9; Sa'd, 38/72

olan sonsuz ihsanlarının bir nevi şükran borcu oluşundan da kaynaklanmaktadır. Yapılan iyiliğe karşı nankörlük etmeyip bilakis şükranını arzetmek, fitratı bozulmamış insanın tabii bir temayülüdür. Bütün iyiliklerin gerçek sahibi Allah olduğuna göre, O'na tevekkül etmenin olumsuz bir tavır olması düşünülemez.

Allah'tan başka varlıklara tevekkül etmek, her şeyden önce Allah'a ait sıfatlardan bir kısmını onlara vermekle başlar. Allah'a ait sıfatları bir başkasında da görmek, bazen o varlığa ilahlık payesi vererek olduğu gibi, bazen de açıkça kendisine ilah nazarıyla bakılmaksızın gerçekleşebilir. İnsan, fitratının gereği olarak yalnızca Allah'a kul olma yolundan saptığı zaman, hangi şeylere kul olacağını kestiremez. Fıtrî düşünme melekesi felç olmuş insan için artık her şey, kendisine tevekkül edilmek üzere birer ilah adayıdır. Bu şekilde Kur'an'da, tevekkülün olumsuz yöne kaymasının farklı birçok tezahürleri görülmektedir. Kur'an bütün bu tezahürleri tek kelimeyle "batıl" olarak nitelendirir. Çünkü Allah'a inanmanın manası ve felsefesi insanın yaratılıştaki özüne ve mahiyetine konan bazı felsefi ve mantıki ilkelere dayanır.¹¹⁵ Düşünen bir insan için, tabiat ve hayat kanunları Allah'ın varlığını kabule yönlendiren birer işaretlerdir. Bu nedenle fitratıyla uyumlu hareket eden insan genellikle, her yerde ve her zaman Allah'ı Yaratıcı olarak kabul etmiştir.

Allah ve insan ayrı ontolojik gerçekliklere sahiptir ve aralarında Yaratan-yaratılan (Aşkın olan-Aşkın olmayan) olgusu temeline dayalı ontolojik bir ilişki vardır. Yaratıcı ile yaratan arasında var olan ontolojik fark nedeniyle, kulun bizzat Allah'ın zatını, Allah'ın da kulun kendisini sevmesi iki yolla söz konusu olabilir. Birincisi, kulun Allah'ı sevmesi "O'na ibadet ve itaat etmeyi sevmek", "mükâfata ulaşmak için daha fazla amel işlemek ve O'na tevekkül etmek" olarak; Allah'ın kulu sevmesi de "ona ihsan etmesi, sevap vermesi yahut onu önemsemesi ve yaratılmışlar içinde şerefli kılması" olarak anlamak gerekir. İkincisi, kul bizzat Allah'ın zatını sevebileceği gibi Allah da kulun kendisini sevebilir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin kabul ettiği bu görüşe göre kul Allah'ın bizzat zatını sevmelidir.¹¹⁶

Netice olarak diyebiliriz ki, boyun eğmenin yanında sevgi, tevekkülün vazgeçilmez bir unsurudur. Eğer bir insan bir başkasına nefretle boyun eğerse buna tevekkülle boyun eğme denilemeyeceği gibi, sevse fakat boyun eğmese buna da tevekkül denilmez. Kanaatimce "Dinde zorlama yoktur"¹¹⁷ ayeti de tevekkülün sevgi temeline dayanması gerektiğine işaret etmektedir. Kimse, diğer bir kimseyi bir dine boyun eğmeye zorlayamaz, bizatihi o kişinin kendisi tam bir gönül huzuru ile isteyerek, severek bağlanmalı, teslim olmalı ve bundan da zevk duymalıdır. Burada, Aşkın alana uzanma ve yönelme söz konusudur. Hareketin yönü, aşağıdan yukarı, görünenden görünmeyene doğru bir ifade biçimi, Allah hakkında idrak ve anlayışımızı yükselten bir ifade biçimidir. Bu sayede, Allah'ın yüce, her şeyden müstağni, her varlığın kendisine muhtaç olduğu ve her acizin kendisine tevekkül ettiği bir varlık olduğunu anlamaya çalışmak gerekir.

¹¹⁵Atay, a.g.e., s. 33

¹¹⁶İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medaricü's-Salikin*, c.(I-III) III, Daru'l Kütübi'l İlmiye, Beyrut, ts., s. 18-19; el-Alusi, Şihabüddin Mahmud, *Ruhu'l Me'ani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim*, c. (I-XVI) III (cüz, 3), Beyrut: 1414/1994, s. 207'den naklen, Zekeriya Pak, *Kur'an'da Kulluk*, Kayıhan Yay., İstanbul: 1999, s. 210

¹¹⁷Bakara, 2/256.

Böylece "Samed" in kulun tecrübesinden yola çıkarak Allah'ın nasıl bir varlık olduğu konusunda insana önemli bir ipucu yakalatmaktadır. Bu nitelime, Allah ile insan arasındaki varoluşsal ilişkide de göndermede bulunan bir ifadedir. İnananın böyle bir varlıktan başka bir yere dayanması yani Allah'tan başka bir varlığı hayatının tevekkül sığınağı haline getirmesi Kur'an'ın çok sık kullandığı bir ifadeyle "kaybedenlerden" olmak demektir. Kur'an dilinde, müminin bütün eylemlerine önem kazandıran ve onları anlamlı kılan şey, hayata bütünlük, birlik ve değer veren sadece Allah olmasıdır.¹¹⁸

Ancak hakikatin iki düzeni arasındaki münasebet, yapısı itibariyle fikridir. Kâinatın yaratılışı bir gayeye hizmet eder yani Yaratıcı'sının gayesine hizmet eder ve belirli bir düzeni gerçekleştirir. Dünya, boş yere veya eğlence olsun diye yaratılmamıştır. Bir şans eseri, rastlantı sonucu bir oluş değildir. Mükemmel bir durumda yaratılmıştır. Var olan her şey ölçülü miktardadır ve evrensel bir amacı yerine getirir. Dünya, gerçek anlamıyla düzenli bir yaratılıştır, bir "kaos" değildir. İçinde, Yaratıcı'nın iradesi her zaman gözlenebilir. O'nun misalleri gerekli tabiat kanunlarıyla yerine getirilir. Çünkü bu kanunlar eşyanın temeline yaradılıştan konulmuştur. İnsandan başka hiçbir yaratık, Yaratıcı'nın kendisine çizdiği tabii yolun dışında var olamaz ve hareket edemez.¹¹⁹ Bu serbestiyetten dolayı insan konumunun farkında olmalı ve Allah ile olan ontolojik ilişkisinde yaptığı işler ve verdiği kararlarda Allah'a tevekkül ederek Yaratanın kendisine çizdiği tabii yolun dışına çıkmamak için gayret göstermelidir.

3. 2. Epistemolojik İlişki

Bir toplumun kaderinin değiştirilmesinde kelime ve kavramların önemi büyüktür. Zira kelimeler ve kavramlar buldukları kültür sistemlerini hem etkilemişler hem de onlardan etkilenmişlerdir. Dolayısıyla manalar yalnız başına değil daima bir sistem veya sistemler içinde değer kazanır.¹²⁰ Bu konuda "Konfüçyüs'e 'Toplumun kaderi senin eline verilirse onu düzeltmek ve iyileştirmek için ne yapardın?' diye sormuşlar. Konfüçyüs'ün verdiği cevap şu olmuştur: "İlk işim isim ve kavramları değiştirmek olurdu. Çünkü toplum, isim ve kavramları yanlış tabir etmek ve kullanmakla bozulur"¹²¹ demiştir. Burada vurgulanması gereken husus, herhangi bir kelime ya da kavramın geçmişte kullanılan manasını tahlil ederken içinde bulunduğu kültür sisteminin iyi incelenmesi olgusudur. Kelime ve kavramların anlamları, İslâm öncesi ve sonrası kültürlerde farklılık arz etmekteydi. İzutsu'nun ifadesiyle: "Cahili Araplarda birçok temel Kur'ani kavramların anlamları farklıydı. Kur'an bunlara yeni anlamlar kazandırmıştır."¹²²

Tevekkül kavramı konusunda da geçmiş asırların söylemlerinin bugün aynen tekrar edildiği rahatlıkla söylenebilir. Bu nedenle öncelikle toplumun ruhunu, kültürünü, gelenek ve göreneklerini derinden etkileyen ve onlara kutsallık kazandıran ve toplumun davranışını

¹¹⁸ Selçuk, *a.g.m.*, s. 354.

¹¹⁹ İsmail Raci el-Faruki -Luis Lâmia el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, İnkılap Yay., (Çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu), İstanbul, 1999, s. 90

¹²⁰ İzutsu, *a.g.e.*, s. 26.

¹²¹ Ali Şeraifi, *Medeniyet ve Modernizm*, Çev: Ahmet Yükseloğlu, İstanbul: 1985, s. 259.

¹²² İzutsu, *a.g.e.*, s. 23.

yönlendiren (tevekkül gibi) kavramları, kelimeleri, terimleri, ifade ve ibareleri gözden geçirmek ve onlarda yapılagelen tutarsız ve saptırıcı anlamları düzeltip hayata geçirmekle, İslâm toplumunu düzeltme ve donukluktan, eski kalıplardan çıkarıp yeni şartlara göre yönlendirip hız verme imkânı vardır.¹²³ Tevekkül kavramı üzerinde böyle bir çabanın olması çalışmada gelinen nokta açısından Allah ile insan arasındaki ilişki çeşitlerinden birisi olan epistemolojik ilişkide tevekkülün dayanaklarını güçlü ve tutarlı kılacaktır.

Allah'a tevekkülün temel esaslarından biri de "bilgi"dir. Yani kendisine tevekkül edilen Varlık, zan ve tahminden ibaret değil, verilerle desteklenmekte ve bilgi temeli üzerine dayanmaktadır. Kur'an müşriklerin inançlarının temelsizliğini ortaya koyarken, onların kesinlikle ilme, tefekküre ve akli verilere dayanmadıklarını, sadece atalarından devraldıkları kültürel mirası herhangi bir eleştiriye tabi tutmaksızın sürdürme gayreti içinde olduklarını eleştirel bir tarzda sunar:

"Onlara, 'Allah'a ve Resul'e gelin' denildiği vakit, 'Babalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter' derler. Ataları hiçbir şey bilmiyor ve doğru yol üzerinde bulunmuyor iseler de mi?"¹²⁴

Ayette yer alan "Ataları hiçbir şey bilmiyor iseler de mi?" kısmı konumuz açısından önemlidir. Takip edilen yolun atalardan devralınmış olması ona tartışılmaz bir değer katmamaktadır; ölçü, doğru bilgi temeline dayanıp dayanmadığı olmalıdır. Bu yüzden geçmişten gelen kültürel mirasın ilmi bir süzgeçten geçirilerek yanlışların doğrulardan ayıklanması gerekmektedir. Aksi takdirde, ilmi bir tenkide tabi tutulmadan kabul gören inanç, tevekkül ve tutumların doğrulukları "zan"dan öteye geçmez; sadece doğru oldukları zannedilir. Müşriklerin durumunun da bundan farklı olmadığını Kur'an haber vermektedir. Onlar bir bilgiye dayanmamakta, sadece zannetmektedirler. Bilgi temelinden uzak olan bir anlayış ise beraberinde dayanakları çok güçlü olmayan tevekkül anlayışını doğurabilmektedir. Zan ile yoğrulmuş tevekkülle hareket etme ve ilmi bir temelden yoksun olma bir takım tutarsızlıkları beraberinde getirmektedir. Tutarsızlıklardan kaçınabilmenin güçlü metodlarından birisi de tefekkür gücünü kullanabilmektir.

Kur'an'a göre; tefekkür gücünü kullanmayanlar; kalpleri olduğu halde anlayamayanlar, gözleri olduğu halde göremeyenler, kulakları olduğu halde duyamayanlardır.¹²⁵ Başka bir ifadeyle, bu insanlar, ya heva ve heveslerini rehber kabul ederler, ya körü körüne maziye bağlanırlar yahut kendi menfaatlerinin esiri haline gelirler ve bu yüzden akıllarını kullanmazlar, dolayısıyla dayanaksız bir tutum içine girerler. Kur'an, insanı iç ve dış dünyasında şahit olduğu her veri ve karar vereceği her durum üzerinde daima düşünmeye ve kararını öylece vermeye çağırmaktadır. "Aklıma yatmıyor ama inanıyorum ve tevekkül ediyorum" anlayışı Kur'an'ın ruhuna tamamen yabancıdır. Bir insana "Aklın alsın almasın iman ve tevekkül edeceksin" denilemez. Bu nedenle birçok ayette Allah'ın varlığı, birliği, gücü ve tevekkül edilmeye layık tek ilah oluşu müşahedeye dayalı ilmi verilerle temellendirilerek, muhatap düşünmeye yöneltilir.

¹²³ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar(IV)*, Ankara: 1991, s. 55.

¹²⁴ Maide, 5/104.

¹²⁵ Bkz., el-A'raf, 7/179.

Kur'an'a göre bütün âlem Allah'ın gerçek ilah oluşunu haykıran işaretlerle doludur. Allah tabiat aracılığıyla insanla konuşur, ona kendisini anlatır. İnsana düşen, Kur'an'ın ayet olarak isimlendirdiği bu işaretleri doğru bir şekilde okuması, inancını ve tevekkülünü bu işaretlerden edindiği ilmi verilerle temellendirmesidir.

3. 3. Varoluşsal İlişki

Allah ile varoluşsal ilişkiyi tasvir eden düzlem ise, Allah-insan diyalogunun kişide uyandırdığı ahlaki cevap ile ilgilidir. Allah kavramı esas itibarıyla ahlaki bir nitelik taşır. Allah'ın "ahlaki bir nitelik" taşıması O'nun adaleti ve iyiliği gereğidir. İnsanın da buna ahlaki bir şekilde karşılık vermesi gerekir. Allah'a inanmak, mümin olan bireye Allah'a karşı ahlaki sorumluluğunu yerine getirme sürecinin gerekliliğini hatırlatır.

Mümin, her oluştta Yaratıcı'nın gücünü, müdahalesini, sevgisini, gazabını, rahmetini, bereketini, feyzini, adaletini vb. fiillerini duyumsayarak yaşar.¹²⁶ Burada Allah ile insan arasında karşılıklı ilişkiler esasına dayanan bir varoluşsal ilişki olduğuna dikkat çekmek istenmektedir. Kur'an'ın tanıttığı ve ahlaki ilişki düzleminin esas noktasını teşkil eden Allah, Hayy, Kayyum, mahlûkatını görüp gözeten, onların rızıklarına, dualarına yetişen, faal, her şey üzerinde vekil, her insanın kendisine tevekkül etmesi gereken, her an eylem içerisinde olan Allah'tır.

Ahlaki ilişki düzleminin diğer cephesini oluşturan insan da olmuş-bitmiş bir varlık değildir. O da sürekli varoluşunu yaşamaktadır. Varoluşsal süreci yaşayan insanın, fiziki ve zihni fonksiyonları tabiatla iç içedir ve bunlar bütün diğer yaratıklar gibi aynı zorunlulukla, aynı kanunlara tabidirler. Fakat ruhi fonksiyonlar, yani kavrayış ve ahlaki davranış bu belirlenmiş tabiat gerçeğinin dışında kalır. Bunlar kişiye bağımlıdır ve onun belirlediği, davranış şeklini takip ederler.¹²⁷ Bu tamamıyla, emirleri ihlal etme ihtimalinin varlığıyla, şeylere atfedilen özel kıymet, kişinin Yaratıcısıyla olan varoluşsal ilişkisidir. Mümin'in varoluşsal ilişkisi Allah'a karşı ahlaki ilişkisinin bir sonucudur. Mümin varoluşunun rengini ahlaki ilişkisine borçludur.¹²⁸ Allah ile Mümin'in arasındaki ahlaki ilişkiler bazen Allah'ın bir ismi veya bir sıfatıyla bazen de kavramlar veya benzeri bir münasebetle tezahür eder.

Allah ile insan arasındaki varoluşsal ilişkiler denildiğinde genellikle ilk akla gelen, belirli bir zaman ve mekâna bağlı ve nasıl yapılacağı kesinleşmiş şekilsel ibadetler olmakla birlikte, tevekkül etmek de insan hayatının tüm alanlarını içine alan bir tavır, duruş ve eylem biçimi olmaktadır. Bir başka ifadeyle tevekkül, Allah'a kul olmayı kabulleniş ve bu kabullenişin tüm hayatı kapsayan yansımalarıdır. Konuya bu açıdan bakıldığında tevekkülün tezahür biçimleriyle ilgili olarak her vakitte, o vaktin gerektirdiği duruma uygun olarak, Allah'ın rızası gözetilerek işlerin yapılması ve sonunda O'na tevekkül edilmesidir.

¹²⁶ Selçuk, *a.g.m.*, s. 352.

¹²⁷ el-Faruki, İsmail Raci - el-Faruki, Luis Lâmia, *a.g.e.*, s. 90.

¹²⁸ Selçuk, *a.g.m.*, s.352-353.

Şu halde Allah'a tevekkül, günlük hayatın bütün alanlarında gerçekleşmektedir. Kur'an'da sözü edilen tevekkül, günlük hayatın belirli zaman dilimlerini, belirli şekli ibadetlere ayırmaktan ibaret değildir. İslam'da insanın “dini hayatı” ve “din dışı hayatı” gibi iki ayrı hayat çeşidinden bahsedilemeyeceğine göre, hayatının her anında Allah'a tevekkül eden insanın Allah'a karşı olan sorumluluğunu kulluğa yaraşır biçimde geçirmesi gerekmektedir. Yalnız böyle bir tevekkül anlayışı birer vasıta olup tarla sürmek, ekin ekmek, yol açmak, ev inşa etmek, laboratuvarında deneyler yapmak vb. Allah'ın koyduğu tabii kanunlara uymanın da asıl hedeflenen tevekkül olduğunu söylemek, bireyin kulluk anlamını hedefinden saptırmak olur. Çünkü insan Allah'ın sözü edilen tabii kanunlarına putperest olarak da uyabilir ve bu durum onun Allah'a iman eden bir kul olduğunu göstermez. Allah'ın doğal kanunları çerçevesinde hareket etmek, ister mümin isterse kâfir olsun insanın tabii kul oluşunun zorunlu bir sonucudur. Namaz, oruç, hac ve zekât gibi pratiklerin birer *kulluk sorumluluğu* oluşu, insanın Allah ile olan deruni ahlaki ilişkisinin birer yansıması olan iman, dua, şükür, tevbe, istiane, dürüstlük, ahlaki bilinç ve samimiyet gibi kulluk eylemlerinin daha bilinçli olarak yerine getirilmesini ve insanın kendisiyle, diğer insanlarla ve tabiatla ahlaki yönden barışık bir ilişki içinde olmasını sağlaması açısından kabul edilebilir. Bu açıdan tevekkülün bizzat kendisi bir iyilik ve doğruluk tezahürü olduğu gibi, insanların şuuruna iyi ve doğruyu nakşetmek, onların tutarlı bir tevekkül fiilini gerçekleştirmelerine katkı sağlamaktadır.

Ne var ki, mevcut tevekkül anlayışı bireyin doğru düşünmesine, doğru çözümlenelerde bulunmasına ve isabetli kararlar vermesine yetmeyebilir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, yaygın din anlayışıdır. Günümüzdeki yaygın din anlayışı Kur'an'ın temel felsefesi ve dinamikleri, Allah ile insan arasındaki ahlaki ilişkinin asıl temelini oluşturmuyor. Çünkü beslenen bilgi kaynaklarından hayata akan dinamizm, eksik ve yetersizdir. Bununla beraber Kur'an hala günümüz insanı için epistemolojik bir bilgi kaynağı durumunda değildir. Kur'an epistemolojik önemini kaybedince, dinin özü olan ile dinin yorumlarını birbirinden ayırt etme imkânı güçleşmekte ve sonuçta, dini alana bir belirsizlik hâkim olmaktadır. Dinin en güçlü epistemolojik kaynağı Kur'an iken Kur'an'a sadece yüceltme tutumuyla yaklaşılmakta, hayat ile Kur'an arasına bir mesafe konulmaktadır.

İnançlar inananlarını destekleyen unsurlar olabilecekleri gibi, onları duraklatan veya geriletken unsurlar haline de gelebilir. Buradaki en büyük yanılgı, kişilerin, genellikle, inançlarını, ezberlenmesi gereken, hayatı kısıtlamaktan başka işlevi olmayan sıkıntı kaynakları olarak algılamalarıdır. Bu büyük bir yanılgıdır. Allah ile kul arasındaki ilişkiler kul açısından bakıldığında büyük bir dayanak ve büyük bir başarıdır. Bu nedenle dinin öğreticileri ve yorumlayıcıları kendi muhataplarına, sağlıklı bir kavrayışla kendini, toplumun değerlerini, dünyayı tanı, anla ve irdele diyebilmelidir. Din öğreticileri ve yorumlayıcıları, dini kavramları bir susturucu olarak düşüncelere gem vurucu bir vasıta olarak kullanmamalı, onları, ufuk açıcı bir pencere olarak işleyebilmelidir. Dini kavramların sağlıklı anlaşılabilmesi için dinin özüne olan saygı gücü yeniden kazanılmalıdır ki, en akılcı ve üretici tercihler yapmada ve kavramların doğru ortamlarda,

doğru anlaşılmasında destek olunsun.¹²⁹ Dini kavramların doğru anlaşılması sonucunda kişide kavram şebekesinin oluşması, eksikliklerin giderilmesi, yanlışlıkların görülmesi ve Yaratıcıya muhatap olabilecek etkin insan olma yolunda adım atılması kaçınılmazdır. Ancak istenilen doğrunun bilgisine sahip olan insanlar da ahlaki yanlışa sapabilmektedir. Bu da gösterir ki doğru olan şeyin bilgisi onu yerine getirmek için gerekli olsa da tek başına bir yeterliliğe sahip değildir.

Sonuç

Kur'an ve Sünnetin önemli temel kavramlarından biri olan tevekkül kavramı, Kur'an-Sünnet bütünlüğü içinde ele alındığında kişinin kendi sorumluluk alanına giren, kendi irade ve ihtiyarıyla ilişkili bulunan işlerini Allah'a havale etmesi olarak değil, kişinin yaptıkları tüm amellerinden ve çalışmalarından sorumlu olduğu, bunların kaydedildiği ve karşılığını mutlaka göreceği konularda Allah'ın va'd ve vaidlerine güvenmesi olarak kişinin karşısına çıkmaktadır. Allah'ın va'd ve vaidlerinin neler olduğunu bildiren Kur'an, insanı hedef alan bir İlahi hitap olup ana konusu insandır. Kur'an'da, "Allah" kelimesinin karşısına insan yerleştirildiğinde doğru kabul edilebilir, çünkü Kur'an'da bütün yaratıklar içinde en büyük önem insana verilmiştir.

Kur'an kendisini "insanlara yol gösterici"¹³⁰ olarak tanımlamaktadır. O, insanı ve onun davranışlarını hedef alır. Kur'an'ın verdiği Allah fikrinde, O'nun insanla çok yakından ilişkili olan sıfatlarının ön plana çıktığı görülmektedir. Allah yaratıcıdır, insanı ve kâinatın varlığını devam ettirir ve insana yol gösterir. Allah'ın her şey üzerinde vekil olması da, Allah'ın tüm varlıkları yaratması, onların varlık kanunlarını koyması, tüm canlıların yaşaması için gerekli şartları hazırlaması, rızıklarını göndermesi, akıl ve irade sahibi varlıkların da amellerini kaydetmesi, onların karşılığını eksiksiz ve fazlasıyla kendilerine vereceğine dair kefil olmasıdır. Öncelikle tevekkül, insanın pratik hayatından ziyade itikâdî hayatını ilgilendiren bir husustur. Özellikle Allah'a iman etmiş mü'min bir kişi Allah'a iman etmenin gereği olarak O'nun kâinattaki otoritesine, hükümlerine, kanunlarına, kâinattaki düzenin işleminde etkili tek güç olduğuna, ahirette müminlere vereceği nimetlere inanmalı ve güvenmelidir. Kulluk görevini üstlenen her bireyin aldığı sorumluluk kişisel olmayıp, Allah'ın yaratılmışlar arasında dileyene/dilediğine vermiş olduğu bir görevdir. Müminlerin, kendisine görevi verene karşı tevekkül etmeleri en tabii bir olaydır. Davranış geliştirme açısından olaya bakıldığında Allah ile insan arasındaki ilişkilerin önemi açığa çıkmaktadır.

Kur'an ve Sünnetteki tevekkül, tembelliği, havaleciliği değil, çalışmayı, üretmeyi, gayreti esas-almaktadır. Zira müminlerden amel-i sâlih, yani iyi ve yararlı işler üretmeyi isteyen Kur'an ve Sünnet, yine müminlerden Allah'a tevekkül etmeyi istemektedir. O halde Allah'a tevekkül etmek çalışmaya, gayrete, toplum için yararlı faaliyetlerde bulunmaya engel değildir. Aksine Allah'a tevekkül etmek tüm bunları gerekli kılmaktadır.

¹²⁹ Selçuk, a.g.m., s.352-353.

¹³⁰ Bakara, 2/185.

Zira bu özellikler Allah tarafından istenilmekte, takdir edilmekte ve bu açıdan gereğini yapanlara büyük mükâfat ve karşılıklar va'd edilmektedir.

Buradaki tevekkül etme anlayışı, iman edip, sâlih amel işleyenlerin bir özelliği olmaktadır. Mümin hem çalışan iyi ve yararlı işler ortaya koyan, hem de Allah'a tevekkül edendir. Yani mümin öncelikle kendi sorumluluk alanıyla ilgili işlerini en iyi şekilde yerine getiren ve sonuçlar açısından Allah'ın va'dine güvenendir. Aksi halde tevekkül etmek, işlerin başkasına havale edilmesi ya da Allah'ın önceden hakkımızda takdir ettiği şeylere şuuruzca boyun eğmek olsaydı, Kur'an'ın çalışmaya, yapılan işlerin en güzel şekilde yapılmasını istemesine verdiği önemin bir anlamı olmazdı. İnsan yararlı işler yapma hürriyetine sahip olduğu gibi, kötü ve zararlı işler yapma hürriyetine de sahiptir. Ancak insan yaptığı işlerin neticesine dünyada ya da ahirette katlanmak durumundadır. Zira insan bu konuda kimseyi sorumlu tutma hakkına da sahip değildir.

Günümüzdeki bir takım tutarsız tevekkül anlayışlarının ortaya çıkmasını Kur'an'dan değil, Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasından kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir. Zira birçok konuda olduğu gibi tevekkül konusunda da Kur'an mutlak ifadeler kullanmıştır. İnsanlar da bu ifadeleri kendi kişisel anlayışlarına ve daha doğrusu kendi yaşam biçimlerine uygun olarak yorumlamışlardır. Bununla birlikte sağlıksız tevekkül anlayışının şekillenmesinde tevekkül kavramına yakın bir anlamda kullanılan kader, irade, çalışma, sorumluluk ve umut gibi kavramlara yüklenen anlamın önemli bir etkisi olmuştur. Bu kavramlara yüklenen anlamlar çeşitli mezhepler tarafından tartışma konusu yapılmıştır.

Bilindiği gibi kader konusunda ortaya atılan ve insanların başına gelmiş ve gelecek her şeyin önceden tespit edildiğine dair görüşler kişileri çaresizliğe, teslimiyetçiliğe, her şeyi oluruna bırakmaya ve her şeyi Allah'a havale etme düşüncesine itmektedir. Bu da kişilerde sağlıksız bir tevekkül anlayışının oluşmasına neden olmaktadır. Yine kişinin hür ve bağımsız bir iradeye sahip olmadığı, Allah tarafından yaratılmış ve tamamen Allah'ın iradesine endekli bir irade sahibi olduğu yolundaki düşünceler de insanların pratik hayatlarında son derece olumsuz etkiler oluşturmaktadır. Zira kişide olaylar ve gelişmeler karşısında hür iradesiyle karar verebilme yetkisine sahip olmadığı, her şeyin Allah'ın iradesine bağlı olduğu ve insan iradesinin hesaba katılmadığı noktasındaki düşünceler de yine kişide pasif, teslimiyetçi ve havaleci bir tevekkül anlayışının oluşmasına neden olmaktadır.

Hayatın oluş ve oluşum safhaları gözlemlendiğinde birey, 'işte bu benim' diyebilmesi için duygu dünyasının bütün faaliyetine kulak kesilmeli ve her duygusuna karşılık insanca, iradi bir tavır ve iradi bir tevekkül sergileyebilmelidir. Çünkü yalnızca bireyin kendisine ait olan ve kendisi istemedikçe vazgeçilemeyen ruhsal bir özgürlük alanı vardır. Sözcüğü, Kur'an'da ve hadislerde geçen Allah-insan diyalogunun mahiyeti, doğru bir dindarlık açısından Allah ile insan ilişkisinin nasıl yorumlanması gerektiği, Mü'mine yüklediği sorumluluğun ne olduğu hususları inananın üzerinde durması gereken hususlardır. Bundan sonraki zaman bu arayışı özünde duyumsayan bireyler için gelişme sayılacak değişimlere açıktır. Gelişmenin varabileceği en son nokta Allah'ın vasıflarının

her birine insani bir şekilde sahip olmaktır. Kendini aşmak ile başlayan bu gelişme süreci, kendiliği bütünlemek ile karar kılabilir.

KAYNAKÇA

Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul: 1992.

Akto, Akif, *Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Van:

Aktürk, Eyüp, *Eskatolojik Açıdan Kişisel Özdeşlik Sorunu*, Araştırma Yay., Ankara: 2014.

_____, “Mantıksal Bir Sorun Olarak Kötülük”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 62, (Bahar 2015), S. 35-50.

_____, “Metafiziksel Bir Sorun Olarak Kötülük”, *Felsefe Dünyası*, Sayı: 59, (2014), S. 150-167.

Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul: 1986.

Atay, Hüseyin, *İslam'ın İnanç Esasları*, A.Ü.İ.F Yay., Ankara: 1992.

_____, *Kur'an'a Göre Araştırmalar(Iv)*, Ankara: 1991. 2005.

Bahadır, Abdülkerim, *İnsanın Anlam Arayışı Ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002.

Buhari, En'am 36, Zekat 16, Hudut 19; Müslim, Zekat 91; İmaret 20; Ebu Davut, İmaret 1-13; Tirmizi, Cihad 27.

Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçhul*, (Çev: Revfik Özdek), Timaş Yay., 2.Bsk., İstanbul, 2000.

Çamdibi, H. Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi Ve Gazali*, İfav Yay., 2. Bsk., İstanbul, 1994.

Draz, M. Abdullah, *Kur'an Ahlakı*, (Çev: Emrullah Yüksel-Ünvar Günay), İz Yay., 2.Bsk., İstanbul: 2002.

El-Cevziyye, İbn Kayyim, *Medaricü's-Salikin*, C.(I-İı) Iıı, Daru'l Kütübi'l İlmîye, Beyrut, Ts.

El-Faruki, İsmail Raci - El-Faruki, Luis Lâmia, *İslam Kültür Atlası*, İnkılap Yay., (Çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu), İstanbul, 1999.

El-İsfahani, Rağıb, *Müfredat Elfazi'l Kur'an*, Daru'l Kalem, S, 882, Dimeşk (Şam), 1997.

El-Maturidi, Ebu Mansur Bin Muhammed, *Te'vilatu'l Kur'an*, C. Iı, Terc: Ahmet Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul: 2005.

Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, (Çev: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İşaret Yay., C.Iı, İstanbul: 1999.

Et-Tabatabai, Muhammed Hüseyin *El-Mizan Fi Tefsiri'l Kur'an*, Terc: Salih Uçar, Kevser Yay., İstanbul: 1999.

- Et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed Bin Cerir, *Camii'l Beyan An Te'vili Ayi'l Kur'an*, C.VI, Daru'l Hicr, Kahire: 2001,
- Faris, İbn, *Mu'cem Mekayisu'l Luga*, Kahire: 1369.
- Frankl, Viktor, *Duyulmayan Anlam Çılgılığı*, (Çev: Selçuk Budak), Öteki Yay., 4. Bsk., Ankara: 1999.
- Gazali, *Kimya-Yı Saadet*, Çev: Mehmet Ali Müftüoğlu, İstanbul: 1981.
- Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi Ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yay., 3. Bsk., İstanbul, 1998.
- İbn Aşur, Muhammed Et-Tahir, *Et-Tahrir Ve't-Tenvir*, C. Iv.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah Ve İnsan*, (Çev: Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, T.S.
- Kütüb-İ Sitte, C. 7, S.45. [Buhârî, Teheccüt 1, Daavât 10, Tevhîd 8, 24,35; Müslim, Salâtu'l-Müsâfirin 199, (769); Muvatta, Kur'ân 34, (1, 215, 216); Tirmizî, Daavât 29, (3414); Ebû Dâvud, Salât 121, (771); Nesâî, Kıyâmu'l-Leyl 9, (3, 209, 210).]
- Lahhabî, M. Aziz, *İslam Şahsiyetçiliği*, (Çev: Hüseyin Hatemi), İşaret Yay., İstanbul, 2003.
- Larousse, Meydan, C. 19, Sabah Gazetesi Basımı, *Tevekkül Maddesi*.
- Manzur, İbn, *Lisanu'l Arab*, Beyrut: 1956
- Mevdudî, Ebu'l A'la, *Te'himu'l Kur'an*, (Çev: Kurul Tara'ından) İstanbul: 1993.
- Özsoy, Ömer - Güler, İlhamî, *Konularına Göre Kur'an*, Fecr Yay., Ankara: 1999.
- Pak, Zekeriya, *Kur'an'da Kulluk*, Kayıhan Yay., İstanbul: 1999.
- Razi, Fahrettin, *Te'sir-İ Kebir Mefatihü'l Gayb*, C. VII, Çev: Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç Ve C. Sadık Doğru, Ankara: 1988.
- Sarı, Mevlüd, *Mevarid* (Arapça Lüğat), Gonca Yay., Ts.,
- Selçuk, Mualla, "Gençlik Çağı Ve İnanç Olgusu", Ankara Üniv., İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1999.
- Smiles, Samuel, *Karakter*, (Çev: Mustafa Ertem), Doğan Kardeş Matbaacılık, 1975.
- Şeraîti, Ali, *Medeniyet Ve Modernizm*, Çev: Ahmet Yükseloğlu, İstanbul: 1985.
- Şibli, Mevlana, *Büyük İslam Tarihi Asr-I Saadet*, Mütercim, Ömer Rıza Doğrul, Eser Neşriyat Ve Dağıtım, İstanbul: 1977.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: 1977.
- Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Kırkambar Yay., İstanbul: 1998.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev: Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: 1981.
- Yazır, E.Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Yenda Yay., C. VIIİ, İstanbul: 1997.